

UDK 808.62-54
Izvorni znanstveni članak
Primljen 7. X. 1998.
Prihvaćen za tisak 2. XI. 1998.

Neda Pintarić

Filozofski fakultet, Odsjek za slavenske jezike i književnosti
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

PRIJEDLOG ZA HRVATSKI SEMANTIKON KAO SINTEZU LEKSIKA I GRAMATIKE

U radu se predlaže razrada hrvatskoga semantikona u tri razine. U prvoj razini odabrali bi se osnovni leksemi koji se mogu pojaviti u različnim tvorbenim i morfološkim oblicima. Na toj se razini stereometrijski mora pokazati moć povezivanja korijena s leksičnim i gramatičnim morfemima te promjena značenja takovih obogaćenih korijena. Na drugoj razini osnovni i kombinirani leksemi vezat će se s drugim riječima i tvoriti sintagme s novim ili proširenim značenjima. Veze se ostvaruju metodom sročnosti, rekcije i semantične pripadnosti glavne i ovisne riječi. Treća će razina biti najšira jer će obuhvaćati rečenice i tekstove određenih žanrovskih značenja po modelu opisa govornoga žanra što ga je izradila Anna Wierzbicka za poljski jezik. Cilj takova semantikona jest povezivanje temeljnih gramatičnih i leksičnih sklopova u dinamičnom obliku koji omogućuje tehnologija računala. Tim mrežnim usustavljanjem smislova, a ne riječi, hrvatski semantikon pridonio bi i sustavnijoj standardizaciji i boljem učenju hrvatskoga jezika.

1. Uvod

Jezikoslovlje je najprije ustrojilo i popisalo denotativnu razinu spoznate izvanjezične stvarnosti u obliku rječnika i leksikona koji su akumulatori ljudskoga znanja, zatim je počelo opisivati nevidljivu razinu jezika koju čine gramatični odnosi u jeziku, da bi se danas, u doba interdisciplinarnizma, poslužilo integrativnim povezivanjem leksičnoga, gramatičnoga i pragmatičnoga (semantičnoga) značenja jedinica izvanjezične stvarnosti. Semantika zato danas dobiva središnje značenje u jeziku, jer se ni izbor leksema niti njihovo sintaktično nizanje u sintagme, rečenice, tekst ne može vršiti bez razine smisla.

Može li se napraviti semantikon koji neće nizati riječi po abecednom redu, nego koji će usustaviti i klasificirati smislove? Leksemi u rječnicima nisu klasificirani po svome značenju niti po sintaktičnoj funkciji, nego samo po formalnom kriteriju kakav je abeceda nekoga jezika. Tako se mnoge riječi s

jednim semantičnim poljem javljaju na mnogo mjesta (kao sinonimi, kao sa-
stavnice brojnih frazema i sl.), što rječnik čini ogromnim, neekonomičnim i
smisleno nepreglednim.

Leksikografi su do danas napisali niz općih i specijaliziranih rječnika. Po-
plava specijaliziranih rječnika vidljiva je danas npr. u poljskom jeziku: tu su
rječnici gradskoga govora (*Słownik gwaru miejskiej Poznania*), rječnici žargona,
vulgarizama, psovki, suvremenoga govornoga jezika, mitologije, simbola,
asocijacija itd. S druge pak strane imamo specijalizirane rječnike enciklope-
dijskoga tipa poput Simeonova *Rječnika lingvističkih naziva*, poljske *Encyklope-
die wiedzy o języku polskim i sl.*

Nakon dugih i mukotrpnih najstojanja da se izvanjezična stvarnost ra-
stavi i razglobi na dijelove i potanko opiše, danas izgleda pomalo dolazi do
izražaja ponovno sastavljanje opisanih dijelova u cjelinu. Takav su pokušaj u
okviru gramatike napravili lingvisti Arndt i Janey nazvavši ga 1987. *integral-
nom gramatikom (InterGrammar)*.

Semantikon po našem projektu zamišljen je upravo kao integralna cjelina
leksika i gramatike. Semantikon bi stoga u sebi morao imati programski ra-
čunalno razrađenu tvorbu riječi hrvatskoga jezika, morfonematiku, fleksiju,
sintaksu i pragmatiku.

Mogao bi se napraviti i *korijenski (etimonski) semantikon* koji bi okupljao sve
riječi oko jednoga korijena. To bi bila vrsta samo tvorbenoga semantikona,
jer bi se pokazalo kako čovjek zapravo s vrlo malim brojem korijena, uz raz-
ličite (također brojno ograničene) formante dobiva velik broj riječi uz mini-
malan napor pamćenja, odnosno uz shematizirano pamćenje općega znače-
nja formanata. Tako se npr. oko etimona *ići* dodavanjem različitih prijed-
ložnih formanata dobivaju različiti smjerovi kretanja u prostoru (npr. *ući*,
unići, *izići*, *zaobići*, *zaći*, *poći*, *doći*, *otići*, *uzaći*, *sići*, *prići*, *proći*, *mimoići*, *podići*,
nadići itd.). Takve tvorbeno formante možemo dodati bilo kojem korijenu i
dobit ćemo semantični pomak značenja koje ima osnovni korijen. Trebalo bi
međutim ispitati mogu li se svi formanti dodati svim glagolskim korijenima,
imaju li tada uvijek ista prostorna značenja ili je i kako je ogranično
dodavanje formanata u nekim glagolskim korijenima, mogu li se ti tvorbeni
formanti dodavati na imenične korijene, je li vremenska kategorija povezana
s prijedložnim formantima i sl. Tako radi kognitivna gramatika.

Drugi tip semantikona okupljao bi riječi oko zajedničkoga sema koji se
realizira u različitim oblicima riječi kao inačica istoga smisla. Po tome bi se
kriteriju u jednoj jedinici smisla našle riječi poput *radnik*, *težak*, *kopač*, *kosac*,
trudbenik, *djelatnik* i sl., čija je jedinica smisla (definicija): čovjek koji djeluje u
okolnom svijetu mijenjajući ga stvaranjem, proizvodnjom, komuniciranjem
(usmjeravanje, nagovaranje, naređivanje itd.), rukovanjem čime, tj. općeni-
tije: osoba koja radi. Ali ovamo spadaju i ostale tvorenice glagolskoga lika

poput *raditi, kopati, kositi, truditi se, vršiti djelatnost*, zatim pridjevi kao npr. *radin, radni, radnički, težački, trudbenički, djelatnički*, prilozi *radno, teško, iskopano, pokošeno, košeno, trudno, djelatno, djelotvorno* i sl. Tako bi se stvarali grozdovi značenja s raznim kategorijama riječi okupljenima oko jednoga smisla. Semantikon takove vrste može se nazvati *smisaoni semantikon* i njegov bi zadatak bio izdvojiti smislove koji daju različite mreže značenja.

Budući da, po našem mišljenju, drugi tip semantikona šire i dublje izražava smislove, u ovome ćemo radu napraviti model slojevite prikazbe semova. Taj semantikon predstavlja specifično grupiranje semova kojima se služimo u verbalnome kodu. Da bi se semovi mogli grupirati, treba najprije riješiti problem klasifikacije izvanjezične stvarnosti koja se kroz semove odražuje u jeziku.

Kako izvanjezična stvarnost u čovjekovoj percepciji ima toliko slojeva koliko i grana znanosti, a ljudsko se znanje neprestance širi i mijenja, teško je napraviti čvrstu klasifikaciju koja bi obuhvatila sve kutke univerzuma.

2. Problem klasifikacije univerzuma i univerzalija

Čovjek u svom iskustvenom životu neprestano grupira i klasificira one entitete koje zapaža oko sebe, odnosno, on klasificira nazive tih entiteta. Odnos između entiteta i naziva u jezikoslovlju obično se naziva prema de Saussureovoj terminologiji *označitelj* (jezični naziv) i *označeno* (entitet iz stvarnosti). Uporabom označitelj dobiva *izraz* (oblik, niz fonema) i *sadržaj* (značenje) te *smisao* (smještanje u različitim kontekstima, uporabna vrijednost leksema).

Ovdje se nameće i problem funkcioniranja ljudskoga mozga kao crne kutije, tj. dvojba je li mišljenje odvojeno od jezika ili se čovjek razvija umno samo preko jezika. E. Benveniste nudi rješenje te dvojbe u tzv. posrednicima između misli i jezika, a to su po njemu *jezične kategorije*.

Nije čudno što se ideja klasifikacije izvanjezične stvarnosti pomoću jezika rodila baš u okviru filozofije, jer ona domišlja sve probleme postojanja, pa tako i postojanje jezika. Aristotel se tako može smatrati idejnim začetnikom semantične mreže kategorija koja je s nekim modifikacijama postala temeljem gramatične klasifikacije vrsta riječi. Aristotel je tako razlikovao: *subjekt* (ime-nice, npr. čovjek), *kvantitetu* (toliko visok ili težak čovjek), *kvalitetu* (pridjev, kakav je čovjek), *mjesto* (npr. u Likeju), *vrijeme zbiljanja radnje* (glagoli), *položaj u kojemu se čovjek nalazi, posjedovnje* (s oružjem, alatom itd.), *djelovanje* (aktivnost) i *trpljenje* (pasivnost). Iako je Aristotelu bila namjera klasificirati izvanjezičnu stvarnost, nesvjesno je stvorio klasifikaciju koju je nametao grčki jezik. Tako su Aristotelove univerzalne kategorije samo kategorije pod utjecajem grčkoga jezika, a kad se pokuša doprijeti do kategorija misli, dopire se samo do kategorija jezika, tvrdi Benveniste (1975:72,75,79).

Logika je na svoj način pokušala pronaći zakonitosti u procesu mišljenja.

Njezin naziv (grč. *lógos*) upravo etimološki i znači *mišljenje, rezoniranje*, ali i *jezik*. Po svojoj definiciji »logika je analiza jezika i istraživačkih radnji (kao što su: rezoniranje, definiranje, klasificiranje itd.) radi stvaranje pravila za jezičnu uporabu i izvršavanje radnji koje bi učinile djelatnost najučinkovitijom« (*Mala encyklopedia logiki* 1988:95). Ima više tipova logike, a najnovija je tzv. dijalogna logika ili logična pragmatika, koja je nastala nakon logične sintakse i semantike. Svi se tipovi logike osnivaju na principu prirodne dedukcije, odnosno primjene indirektnoga dokazivanja (*ibid.*, 100), ali se promatraju isključivo kroz jezik.

Unutar psihologije razvija se psiholingvistika i kognitivna znanost koje su »pokušaj objedinjavanja različitih pogleda o mišljenju do kojih se došlo proučavanjem u psihologiji, lingvistici, antropologiji, filozofiji, kompjutorskoj znanosti i neuroznanostima« (Hunt 1991:54). Kognitivna lingvistika i kognitivna gramatika smještaju jezične jedinice u moguće semantične kontekste pa je i to svojevrsna klasifikacija mogućih uporaba pojedine jezične jedinice u izvanjezičnoj stvarnosti (kulturi, običajnosti, znanosti i sl.).

Pod utjecajem bihevioristične psihologije u lingvistici se razvila i asocijacionistička teorija značenja po kojoj je značenje samo statistički prosjek smisla riječi. Tu je teoriju razvio Ch. E. Osgood pod nazivom *semantični diferencijal*. Naime, on je metodom asocijacije velikog broja ispitanika dolazio do semantičnoga areala pojedinih riječi i tako formulirao tzv. *prometnu vrijednost smisla*.

Semantika je po svojoj biti metajezična (nadjezična), jer želi izdvojiti, opisati i usustaviti ono čime se smisao uznakovljuje, a to znači da mora uspostaviti odnos između znaka kao označitelja i znaka kao označenoga koji su povezani kroz smisao.

Srednjovjekovni mislioci stvorili su pojam univerzalija, tj. općih pojmova u kojima je situiran smisao. Jedni su smatrali da univerzalije postoje *ante rem* (prije pojavnih entiteta), drugi da su univerzalije *in rebus* (skriveno kao jezgra u samim stvarima i predstavljaju njihovu entelehiju), a treći su vjerovali da su smislovi pojmova stvoreni nakon stvari, *post rem*, u samim riječima, *flatus vocis*, ili u ljudskom umu.

N. Chomsky istraživao je ima li što zajedničko svim jezicima svijeta, postoje li jezične univerzalije u gramatikama različitih jezika. Po njegovu shvaćanju one bi morale postojati zbog univerzalnoga rada ljudskoga mozga. Njegova transformativno-generativna gramatika u svoj formalni opis i pravila tvorenja rečenica morala je uzeti u obzir i semantičnu komponentu (semanteme) kako se ne bi stvarale besmislene rečenice koje mogu biti gramatički ispravne.

Današnja semantika definira se kao »jedan od dijelova semiotike koji opisuje relacije između znakova i stvarnosti na koju se ti znakovi odnose« (*Encykl.* 1978:298). Te relacije mogu biti *označavanje, denotiranje, konotiranje* itd.

Semantika u užem smislu jest jezikoslovna semantika koja kao dio lingvistike proučava značenja riječi te promjene i uzroke promjena tih značenja. Danas se to značenje protegnulo i na sintaktičnu semantiku, a poseban oblik semantike koju je definirao Ch. Morris, zove se pragmatikom (ona promatra odnos znaka i njegova korisnika).

Prema definiciji Ch. Morrisa, semantika je dio opće znanosti o znakovima (semilogije) koja promatra odnos znaka prema stvarnosti što je znakom označena (*Encykl.* 1978:257). Razlikuju se jedinice kao što je *sem* (najmanja jedinica na planu sadržaja koja nema svoga ekvivalenta na planu izraza; tako se npr. leksem *djevojčica* sastoji od semova +živo, +ljudsko, +žensko, –odraslo (*ibid.*, 298)). *Semem* je pak skup osobina u sadržaju leksema, odnosno njegovo leksično značenje sadržano u korijenu riječi (*ibid.*, 298/299). *Semantem* je najmanji jezični znak kojim se iskazuje leksični pojam, tj. leksični morfem (za razliku od gramatičnih morfema) (*ibid.*).

Teorije koje nastoje proniknuti u bit i funkciju semantike svode se uglavnom na tri glavna područja koja G. Berruto okuplja oko tri glavna pitanja:

- »a) što je značenje (problem definiranja značenja),
- b) kako funkcionira značenje (problem prirode i funkcioniranja značenja) i
- c) od čega je sastavljeno značenje u jezicima« (Berruto 1994:23).

Iz tih pitanja vidljivo je da se zapravo radi o problemu definicije (nazivanje, denotacija i opis čega), funkcioniranja (kontekst u kojemu se rabi jezična jedinica) i strukture smisla sadržanog u jezičnom znaku.

3. Odnos značenja, smisla, koncepta, stereotipa i prototipa

Budući da je semantika »znanost o značenju« (Berruto 1994:11), značenje je nezaobilazan problem svakoga semantičnoga istraživanja. Znak ima oblik i značenje koji se realiziraju komunikacijski u smislu (*sens*). Značenje ne počiva ni u predmetu, ni u znaku, nego u psihičnim sposobnostima čovjeka kao što su pamćenje, izricanje, djelovanje i komuniciranje. Skup semema neke riječi tvori njezino značenje, leksem. Jedan leksem može imati više značenja, ali u dotičnoj komunikacijskoj situaciji rabi se samo jedno kontekstualno značenje (u umjetnosti međutim jezični znak rabi se kao dvosmisleni znak, tj. jedan znak rabi se u dva ili više konteksta, što znači da ima dva ili više smislova). To *kontekstualno značenje* jest *smisao*; on se u konkretnoj komunikacijskoj situaciji pretvara u jedno (uže) značenje, dok skup svih značenja neke riječi tvori njezin širi smisao. Značenje je konkretizirano primjenom, a smisao je apstraktni skup svih potencijalnih značenja koja neka riječ dobiva u jezičnoj uporabi.

Prema realističnoj teoriji značenje je stvar koju označuje jedan znak ili na nju upućuje. Psihologistima je značenje predodžba ili neki drugi psihički do-

življaj na koji znak upućuje. Prema sintaktičnoj teoriji značenje je odnos jednoga znaka prema drugim znakovima. Pragmatisti, instrumentalisti i operacionalisti shvaćaju značenje kao skup praktičnih posljedica nekoga znaka. Za funkcionaliste je značenje pak funkcija koju može vršiti jedan znak. Prema logično-pozitivističnoj teoriji značenje je skup iskustava pomoću kojih se jedan sud može verificirati. Iz toga vidimo da svaka od navedenih teorija gleda na značenje jednostrano, parcijalno i tako ga definira. Kad bismo sve te definicije skupili u sinergijsko shvaćanje značenja, dobili bismo velik broj odnosa: odnos značenja i neke psihične dispozicije, odnos značenja i označenoga predmeta, odnos značenja i znaka, odnos značenaj i određenih aktivnosti subjekta i sl.

Vodeći računa o višeslojnosti značenja, G. Frege uveo je razliku između značenja i smisla. Značenje je denotativno, tj. ima relativno trajnu strukturu. Englesko *meaning*, njemačko *Bedeutung* ima svoju preciznu definiciju s malim brojem relacija. Nasuprot njemu smisao (*sense, Sinn*) predstavlja širi sklop relacija i on se razumije u kontekstu, a ne po definiciji; stoga se smisao i ne može precizno definirati. Time je matematičar i logičar Frege dao lingvistima ideju da se značenje shvaća kao užiji pojam, a smisao kao širi pojam, nadređen značenju.

L. Hjelmslev prihvatio je od F. de Saussurea *pojam vrijednosti*, koju smatra osobinom jedinice kao čistoga oblika, dok *značenje* definira kao supstanciju na planu sadržaja (*Encykl.* 1995:583).

Ta nastojanja da se razlikuje *značenje* od *smisla* produbio je suvremeni francuski lingvist Claude Hagège (1995), tvrdnjom da smisao ima šest sastavnica; to su: referent, označeno, sintaktična funkcija, kontekst, red riječi i umetanje u tekst radi preciziranja (Hagège 1995:41).

Pojam *smisao* potječe od latinske riječi *sensus*, a znači *osjet, shvaćanje, pojam*. U poljskom se jezikoslovnom nazivlju ne razlikuje smisao od značenja, te se riječi smatraju sinonimima (*Encykl.* 1995:483/4). Razlikuju se međutim tipovi značenja kao što je *aktualno značenje* (značenje koje riječ dobiva u komunikaciji), *etimološko značenje* (prvotno značenje riječi što proizlazi iz njegove morfološke strukture), *leksično ili potencijalno značenje* (značenje na nivou *langue* za razliku od aktualnoga značenja), *realno značenje* (sadašnje značenje koje riječ ima neovisno o svojoj etimologiji) te *rečenično značenje* (sadržaji koji ne proizlaze iz leksičnoga značenja pojedinih dijelova rečenice, nego proizlaze iz gramatičnih sredstava kojima se izražava sadržaj rečenice: nastavci, red riječi, pomoćne i prazne riječi) (*Encykl.* 1995:643–5).

Suvremeni elektronični mediji nastoje značenja prikazivati polimorfnim tehnikama koje uprizoruju ta značenja u višedimenzionalnim sklopovima, a ne više na planimetrijskoj prikazbi. Ti su višedimenzionalni sklopovi vektorski, što znači da mogu ići u svim smjerovima (okomito, vodoravno, koso, kružno, dubinski, površinski i sl.). Lingvistima te nove tehnologije omogu-

ćuju traženje i izbor novih oblika za usustavljanje »semantičnog instrumentarija« (Berruto) koji ćemo prikazati u ovome prijedlogu za semantikon.

Da bismo mogli prikazati model kako napraviti jednojezični hrvatski semantikon, moramo najprije ukratko izložiti prethodne pokušaje da se na leksikografski materijal primijene semantične zasade sintetiziranoga pogleda na leksik.

Tradicionalna semantika uspostavila je teoriju »koncepta« koju su strukturalisti preuzeli od »Humboldtove ideje o jeziku kao organizmu u kojem su svi dijelovi *konceptualno* povezani i značenje se, u širem smislu, identificira s odgovarajućim konceptom« (Bratanić 1991:58). Lingvisti Hallig i Warburgs, apstraktno promišljaju koncept »kao “posredni svijet” između čovjeka i univerzuma«. Time oni koncept odvajaju od pojedinačnih leksema te nastoje stvoriti opće temeljne koncepte kojima se može sustavno i integrativno predstaviti viđenje svijeta na razini prosječnoga čovjeka. Svaki koncept ima zato skup određenih tipičnih osobina koje ga čine predstavnikom nekog pojma (*ibid.*). Međutim, nameće se problem kako odrediti što je to tipično u nekom konceptu.

Filozof Hilary Putnam dopunjuje teoriju koncepata tzv. *stereotipima*, koji predstavljaju još veće uopćavanje značenja, tj. stereotipi čine »osnovno semantičko znanje koje sudionici u govornoj komunikaciji teoretski moraju posjedovati... « (Bratanić 1991:60).

Kognitivna psihologinja Eleonor Rosch (1975) tipizira dalje i stereotipe nazivajući ih *prototipovima* »kao opisima tipičnog slučaja nekog određenog koncepta. Koncept ‘ribe’ ili ‘ptice’, na primjer, sastoji se od opisa tipične ptice ili ribe« (*ibid.*).

Anna Wierzbicka razradila je metodu konceptualne analize primjenom *univerzalnih semantičnih primitiva (primitives)* koje određuje *definicijama* kao elementima koncepata. »Dobra rječnička definicija mora, prema Wierzbickoj, biti toliko opširna da može uključiti sve komponente koncepata, a ne sve moguće znanje o denotatumu. Ona se, prema tome, ne izjednačuje s enciklopedijskom definicijom« (Bratanić 1991:61). Za primjer Maja Branatić uzima definiciju lisice koju daje Wierzbicka. Opći opis lisice jest da je to vrsta životinje o kojoj ljudi mogu reći gdje obitava, koje je veličine, kakav joj je izgled i ponašanje te kakav ima odnos prema čovjeku. Wierzbicka ocjenjuje da su to osnovni okviri u kojima se tako opisno definiraju specifičnosti lisice: »Lisice žive na mjestima na zemlji gdje može biti hladno, podalje od ljudskih naseobina, u rupama koje same kopaju u zemlji« (*ibid.*, 63). Opća je slabost te koncepcije što je previše apstraktna pa ju je zato teško primijeniti u jezikoslovnoj zbilji.

Jerzy Bartmiński ide zato dalje te izrađuje rječnik stereotipa i narodnih simbola (1996) u kojemu je klasificirao univerzum u sedam temeljnih područ-

ja (Svemir, Biljke, Životinje, Čovjek, Društvo, Vjera i demonologija te Vrijeme, prostor, mjere i boje). Njegova je klasifikacija univerzuma etnolingvistična, temeljena na zapisima dijalektologa, folklorista i etnografā. On uvodi »integrirani opis koji odgovara zahtjevima etnolingvistike shvaćene kao antropološka lingvistika« (Bartmiński 1996:11). *Stereotip* Bartmiński definira prema Putnamu kao »zamišljanje predmeta stvoreno u određenom društvenom iskustvenom okviru koje (zamišljanje) određuje što je predmet, kako izgleda, kako djeluje, kako ga čovjek tretira itd.« (*ibid.*, 9). Pod *simbolom* Bartmiński razumije shvaćanje predmeta kao reprezentanta jednog drugačijeg zamišljanja u okvirima većeg sustava znakova: sunce je u narodnoj kulturi »lice ili oko Boga koji gleda na svijet iz visina (...), a njegovi su amblemi, zastupnici: jaje, zmija, hrast, golub, božja ovčica i drugi oblici koji su sa suncem povezani i preuzimaju od njega određene osobine i funkcije« (*ibid.*, 9). Natuknice Bartmiński definira prema *kognitivnoj definiciji* koju je razradio zajedno s drugim poljskim lingvistima prema koncepcijama R. Carnapa i L. Wittgensteina, a to su *aksiomatske definicije* (definicije preko postulata) i *partikularne definicije*. Osnovna definicijska jedinica jest rečenica, a ne leksem, odnosno »naziv koji se odnosi na izoliranu osobinu« (*ibid.*, 16). Bartmiński uvodi 24 grafična simbola za semantične kategorije definicijskih rečenica koji odgovaraju nazivu, hiperonimu, hiponimu, kolekciji (gdje i kada predmet vrši neku zajedničku funkciju), opoziciji, podrijetlu, izgledu, osobinama, dijelovima, količini, radnji, djelovanju, doživljaju, uzroku, posljedici, objektu, adresatu, primjeni, lokalizaciji, vremenu, predviđanju, kulturnoj ekvivalenciji i simboli. 25. grafični simbol uvodi se dodatno za opću funkciju atipičnih ili rjeđih aspekata (*ibid.*, 16/17). Nebo kao prvi stereotip opisan je na str. 95–118. Odvaja se eksplikacija od dokumentacije o tom stereotipu. Dokumentacija obuhvaća pitalice, poslovice, zakletve, molitve, božićne pjesme, novogodišnje čestitke, svadbene govore, svadbene pjesme, pogrebne govore i pjesme, ljubavne pjesme, pošalice, vjerske pjesme i stihove, pjesme siromaka, vojničke i partizanske pjesme, balade, priče i bajke, vjerovanja, anegdote, legende temeljene na iskazima, zapisima i pisanoj narodnoj poeziji. Sve je upotpunjeno bibliografijom. Prednost je toga rječnika što je nastupio redanje riječi po mehaničkom abecednom kriteriju te je klasifikaciju proveo tematski. Unutar tema smislovi se tako umrežuju, stvaraju grozdove srodnosti te je korisnicima lakše shvatiti pojedine vrijednosti brojnih izreka koje pripadaju jednoj temi. Kako je taj rječnik nužno rađen planimetrijski, treba čitati tematske cjeline i proučirati simbole u eksplikativnome dijelu. Natuknice prikazuju jezično-kulturne portrete, a ne skraćene lekseme koji se javljaju u narodnim tekstovima. Podijeljene su u tri stupnja: I. stupanj obuhvaća cijela semantična polja s osnovnim leksemima (npr. »zvijezde« s osnovnim leksemima kao što su »sunce«, »mjesec«. Natuknice II. stupnja podređene su leksemima iz I. stupnja označujući ih dodatnim elementima

kao npr. »izlaz sunca«, »zalaz sunca«, »pomrčina sunca«, »pomrčina mjese- ca«. Na III. stupnju natuknice su male i opisuju osnovne lekseme, npr. u se- mantičnom polju »zvijezde« bit će detaljiziran »Veliki Medvjed«, »Mliječna staza« i sl. Pritom se navode njihove kulturne vrijednosti kao ilustracija narodnoga viđenja svijeta. Njihova je struktura pojednostavnjena kako bi se prilagodila prihvaćenomu modelu opisa (*ibid.*, 12).

4. Model jednojezičnoga hrvatskog semantikona

Semantikon koji ćemo predložiti morao bi se temeljiti na stereometrijskoj prikazbi temeljnih smislova. Po našem mišljenju, višedimenzionalni, stereo- metrijski, dinamični i kombinatorni semantikon neće se moći nikako u pot- punosti ostvariti na planimetrijskom planu (tj. u rječničko-leksikonsko-enci- klopedijskoj prikazbi smisla). Tek novi elektronični mediji omogućuju danas stvaranje novoga višedimenzionalnog semantikona koje bi trebali izrađivati interdisciplinarni timovi lingvista i informatologa.

Semantikon bi trebao biti podijeljen na tri razine, koje trenutno možemo zamisliti kao tri koncentrična kruga ili tri trodimenzionalna isječka.

I. razinu činit će zatvoreni broj osnovnih leksema koji se mogu pojaviti u različitim gramatičnim oblicima vrsta riječi. Njihova će struktura pokazivati moć povezivanja leksičnih i gramatičnih morfema oko zadanih korijena. Do- davanjem morfema na zadani korijen vidjet će se promjena značenja le- ksema.

Na II. razini osnovni i kombinirani leksemi vezat će se s drugim riječima i tvoriti sintagme koje će imati nova ili proširena značenja. Tu će se stereo- metrijski prikazivati tri sintaktična modela spajanja leksema: metodom gra- matične sročnosti, metodom rekcije, odnosno upravljanja nadređene riječi podređenom te metodom semantičnoga spoja nepromjenjivih i promjenjivih vrsta riječi, tj. pripadnošću.

III. razina bit će najšira, jer će obuhvaćati rečenice i tekstove određenih žanrovskih značenja. Ovdje bi trebalo napraviti klasifikaciju razgovornih, književnih i znanstvenih tekstova u okviru semantične teorije žanrova. Po- služiti bi mogao opći opis pojedinoga žanra što ga je ponudila A. Wierzbicka u radu *Genry mowy* (1983).

Prikazane tri razine pokazale bi temeljne gramatične i semantične odnose leksema i njihovih spajanja u veće jedinice. Računalna obradba omogućila bi pretraživanje iste jedinice u različitim razinama, njezinu mogućnost ili nemo- gućnost povezivanja s drugim jedinicama (morfemima i leksemima) i širenje, produblјivanje ili promjenu značenja koja se postižu kombiniranjem tih jedi- nica. Novost takova pristupa bila bi sintetična uporaba leksika i gramatike ne u statičnom, nego u dinamičnom obliku koji bi u osnovnim crtama prikazi- vao kako se misao transformira u jezik i obrnuto, kako se riječima djeluje.

Takav semantikon pokazao bi ujedno i temeljne sklopove mišljenja u okvirima jednoga jezika. Kad bi se za svaki jezik izradio takav semantikon, mogli bismo uspoređivati što je u mišljenju i izražavanju jednoga naroda tipično, specifično, a što univerzalno. To bi ujedno bilo i polazište za program prevođenja jedinica iz jednoga jezika u drugi.

Dok se ne dođe do takva električnog semantikona, predlažemo najprije izradu semantikona na planimetrijskoj razini. Zadatak toga prijelaznog modela semantikona bio bi pokušaj usustavljanja korpusa hrvatskoga jezika u temeljnim semantičnim poljima.

I. Za početak bilo bi dovoljno uzeti oko tisuću najfrekventnijih semantičnih jedinica i iz njih izvedenih različitih vrsta riječi. Tu bi se morala napraviti sinteza semantičkoga i tvorbeno-fleksijskoga plana u okviru definicije osnovnih leksema. Pod leksemom ovdje treba shvatiti jedinicu iskaza koja ima *oblik* (tvorbeno-morfemska struktura s leksičnim i gramatičnim značenjem) i *sadržaj* (korijen s glavnim semantičnim značenjem). Uz glavno semantično značenje dodavanjem morfema riječi to se značenje širi, mijenja ili pomiče u korist jednoga značenjskog elementa iz glavnoga značenja. Time se dobiva paleta različitih vrsta riječi kojima se *nazivaju* entiteti izvanjezične stvarnosti (promjenjive vrste riječi) i vrste riječi kojima se ti entiteti stavljaju u *odnose*. Krug se proširuje semantičnim metodama metafora, jer isti denotat može imati izravno i preneseno značenje, čime se olakšava pamćenje i ne treba izmišljati nove oblike za novo preneseno značenje. Tako se ujedinjuju leksik, morfologija i semantika u stvaranju novih značenja.

Za primjer možemo uzeti imenični leksem RAD, koji će se na toj općoj razini definirati kao odnos čovjeka prema okolini vlastitom energijom (kretanjem ruku, nogu, tijela) radi postizanja cilja (povećanja kvalitete života). Na takvu osnovnu jedinicu dodavanjem morfema mogu se dobiti novi leksemi s proširenim značenjima koja su sadržana u tim morfemima: *radić, radnik, pred-radnik, radnica, radništvo, radilica, radionica, raditi, radin, zaraditi, obraditi, izradivati, raduckati, radišan, radoholičan, izrađen, radno* itd. Svaki taj leksem mora biti ndefiniran općenitom semantičnom definicijom koja sadrži bit denotata: osoba koja radi (muškoga ili ženskoga spola), stvar koja radi, prostorija za rad, vršenje nekoga posla itd. Takve su definicije zabilježene u grani gramatike koju zovemo tvorbom riječi. Ona je definirala koja leksična značenja imaju određeni leksični pobočni morfemi, a koja gramatična značenja ukazuju na vrstu riječi ili gramatičnu potkategoriju kao što je padež, broj, osoba i sl. U tom semantičnom polju moraju se jedan kraj drugoga naći i sinonimi leksema RAD, kao npr. AKCIJA, ALGORITAM, POSAO, DJELO, ŠLJAKA, RABOTA, TLAKA, MOBA (sa svojim tvorbenim satelitima) i njihove vrste riječi kao npr. *aktivnost, aktiv, akcijski, aktivan, aktiva* ili *poslić, poslovanje, zapošljavanje, zaposlenje, poslodavac, uposlen, zaposlen, zaposlenik, zaposlenica, zaposliti (se)* i sl. te *djelovanje, djelovati, udjel, djelatnik, djelatnica, djelatan, zatim robot, robotika* itd.

Svakako će se razlikovati i pragmatične napomene koje bi trebale biti uz svaki leksem kao dio aktualnog, tj. uporabnoga značenja. Tako je uporabna vrijednost leksema *šljaka* rezervirana za žargonski stil i ne može se rabiti kao sinonim za *posao* npr. u nekom drugom stilu. Ali to bi na toj razini moralo stajati u definiciji riječi, a ne kao natuknica stilema, jer stil pripada trećem krugu u podjeli leksema.

Taj krug morao bi imati i isječke za različite grupe podleksema koje se grozdaju, npr. oko leksema sinonima ili leksema izvedenica. Npr. pod podleksemom *radnik* imamo čitav niz od čak 36000 zanimanja (koliko ih je nabrojeno u SAD), kao npr. *kopač, kosac, varilac, čistač, smetlar, obuçar, tesar, matematičar, nastavnik, profesor, liječnik, krojačica, švelja, pralja, tkalja* itd. Ti specijalizirani podleksemi dalje se granaju s obzirom na algoritam rada u dotičnoj profesiji pa tu moraju stajati i određene metode, postupci i tehnike korištene pri određenoj vrsti rada. Ustanove u kojima se vrši pojedini tip rada također su određene semantičke cjeline koje će se morati spajati s drugim krugom, u kojemu se nalaze sintagme poput *trgovačka djelatnost, prosvjetna djelatnost*, ili će biti u prvome krugu kao leksemi apstraktnoga grupnoga značenja tipa *poljodjelstvo, ratarstvo, stočarstvo, prosvjeta, trgovina, proizvodnja* i sl.

II. krug pokazivao bi kako se osnovni korpus spajanjem riječi širi još više nego spajanjem morfema. U tome krugu vladaju sintaktični odnosi, tj. pravila po kojima se neka riječ može ili ne može spajati s drugom riječju. Glavna riječ nije više samostalni nositelj značenja, ono se mijenja pod utjecajem dodavane riječi u potpuno novo značenje. Sintaktični odnosi spajanja leksema u sintagme vrše se po kriteriju valencije glavne riječi. Valencia je sposobnost glavne riječi da oko sebe primi i poveže određen broj leksema radi stvaranja novoga značenja. Tako će se npr. spojiti leksem RAD i leksem ODNOS, što će dati novo značenje sintagmi *radni odnos*, za razliku od *radni vijek, radni čovjek, radni narod, radničko zanimanje, radnička klasa, rad na crno, raditi u stalnom radnom odnosu, raditi kao crv, odraditi svoje, rad motora* i sl. Naveli smo primjere sročnosti, rekcije i pripadnosti kao tri osnovna modela sintaktičnoga spajanja promjenjivih i nepromjenjivih vrsta riječi.

III. krug morao bi biti zamišljen kao tematski iz različitih područja znanosti u čijim se tekstovima mogu javljati osnovni leksemi u sintagmama kao nositeljima žanrovskoga značenja. Tu će se navoditi najprije najjednostavniji rečenični oblici poput poslovice i izreka (*Rad je stvorio čovjeka, U radu je spas, Tko radi, taj i griješi*) pa sve do kompliciranih književnih i znanstvenih tekstova u kojima se opisuje leksem RAD u različitim tekstualnim značenjima. Pritom treba imati na umu da se tu neće prepisivati čitavi tekstovi o radu koji su ikad napisani, nego bi se trebali pronaći stereotipni žanrovi relevantni za semantičnu strukturu s jedinicom RAD. Jasno je da je mogućnost spajanja te tekstovne jedinice puno otvorenija nego u prethodnim krugovima. Što se ide u veći koncentrični krug, mogućnost spajanja i uporabe

dotičnoga leksema s drugim leksemima šira je, ali određena kulturno-jezična zajednica ipak rabi te jedinice stereotipno pa bi se moglo pokušati analizirati izrečene i zabilježene tekstove kako bi se došlo do žanrovskog uopćavanja. Tomu posebno pogoduje računalo, koje može iščitati i izdvojiti zadani problem iz niza učitanih tekstova. Istraživanja na semantici teksta već su dala određena uopćena rješenja koja će svakako pomoći u izradi toga nivoa semantikona.

Vektorima bi se omogućilo pokazivanje spajanje jedinica iz sva tri kruga. Pritiskom na jedinicu iz prvoga kruga čitatelj bi se informirao o svim navedenim semantičnim i gramatičnim oblicima te bi se pokazale moguće semantične veze i preklapanja značenja s drugim leksemima u tome krugu. Vektori usmjeravanja spajali bi moguće kombinacije leksema iz prvoga kruga sa složenim jedinicama iz drugoga kruga i upućivali na spojeve koji su nemogući ili neovjereni. Isto tako u trećem krugu vektori bi pokazivali kakvi su spojevi mogući i kakve su veze između prvog, drugog i trećeg kruga te bi se na taj način stvorio cjelovit uvid u leksično-gramatičnu strukturu hrvatskoga jezika, a to je pretpostavka za njegovo daljnje razvijanje.

5. Zaključak

Izrada predloženog oblika semantikona moguća je i zamišljena kao grupni inderdisciplinarni rad pod vodstvom lingvisti. To bi opsežno i cjelovito djelo okupilo u suvremenoj tehnologiji sve znanstvene novosti važne za čovjekovo stvaralaštvo i komunikaciju jezikom.

Prednosti semantikona bile bi u tome što bi se omogućilo na jednome mjestu pokazivanje funkcioniranja gramatike i leksika kao neodvojivih dijelova cjeline što ju zovemo komunikacijom. Time bismo prevladali strukturalistično cjepljanje i odvajanje razina koje je pokazalo svoje nedostatke i omogućili da se uoči kako su sve razine međusobno povezane (usp. fonologiju i morfolologiju koje su povezane u morfonologiju) i da se odvajanjem razina ne može postići cjelovit opis jezičnoga djelovanja ni jezične strukture, jer je ona složen proces elemenata i mreža njihovih odnosa. Ako se razine strogo odvajaju, nužno dolazi do preklapanja pojava i umnožavanja opisa istih pojava u više razina. Zato je takav cjelovit pristup jeziku plodonosniji iako je mogao nastati tek nakon prethodnog detaljnog analitičnog opisa jezičnih pojava. Do sinteze se može doći samo nakon podrobne raščlambe sastavnica i njihovih odnosa. Smatram da je došlo vrijeme da se jeziku pristupi sintetski, što će pokazati i izradba semantikona čiji smo nacrt ovdje predložili.

Takav hrvatski semantikon nalažu nam nova znanstvena dostignuća, novi mediji, tehnologija koja je izazvala komunikacijsku revoluciju, pa ljudi s pravom traže lakši, jednostavniji, ali svestraniji, operabilniji i edukativniji semantikon koji će okupiti sva dosad osviještena jezična znanja u sprezi sa

svijetom nove tehnologije.

Ako se, dakle, zbroje svi rezultati ove raščlambe, moguće je utvrditi sljedeće:

1. Integralnim, sinergijskim *Hrvatskim semantikonom* nadilazi se dosadašnja jednosmjerna planimetrijska prikazba redanja riječi po mehaničkom abecednom kriteriju, što zakriva semantički srodne riječi i tako otežava komunikaciju.

2. Iako je prijedlog *Hrvatskog semantikona* rađen u optici planimetrijske razine, on je zbog svoga mrežnog prikazivanja sličnih i istih smislova u različitim jezičnim ostvarenjima pomak naprijed prema elektroničnom semantikonu koji će biti izrađen u XXI. stoljeću.

3. Mrežnim usustavljanjem smislova, a ne riječi, *Hrvatski semantikon* pridonio bi i sustavnijoj standardizaciji hrvatskoga jezika i time pripomogao da se u svim strukama i ljudskim djelatnostima ostvari jedinstveno nazivlje koje bi računalo moglo bilježiti, uskladištavati i reproducirati.

4. Konačno, taj je semantikon i prilog za bolju edukaciju, jer nadilaženjem linearne rječničke prikazbe omogućuje se korisnicima da stvaralački uče i dalje razvijaju hrvatski jezik.

Literatura

- Arndt, Janey. 1987. *InterGrammar*. New York : Mouton de Gruyter.
- Bartmiński, Jerzy. 1996. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu M. Cury-Skłodowskiej.
- Benveniste, Emile. 1975. *Problemi opšte lingvistike*. Beograd : Nolit.
- Berruto, Gaetano. 1994. *Semantika*. Zagreb : Antibarbarus.
- Bratanić, Maja. 1991. *Rječnik i kultura*. Zagreb : SOL.
- Hagège, Claude. 1995. *Struktura jezika*. Zagreb : Školska knjiga.
- Hunt, Eart. 1991. Kognitivna znanost: određenje, položaj i problemi. U knj. N. N. Šoljan, M. Kovačević (ur.), *Kognitivna znanost*.
- Marciszewski, Witold (red.). 1988. *Mała encyklopedia logiki*. Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : Ossolineum.
- Polański, Kazimierz. 1995. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław, Warszawa, Kraków : Ossolineum.
- Šoljan, Nikola Nikša, i Melita Kovačević (ur.). 1991. *Kognitivna znanost*. Zagreb : Školske novine.
- Urbańczyk, Stanisław. 1978. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Ossolineum.

A proposal for a Croatian semanticon as a synthesis of lexis and grammar

Summary

Three levels of elaborating the Croatian semanticon are suggested in the paper. The first level includes selecting the basic lexemes appearing in different word-formation and morphological forms. The connecting potential of the stem with lexical and grammatical morphemes, as well as the change in meaning of such enriched stems should be established stereometrically at this level. At the second level, the basic and combined lexemes will combine with other words and will form syntagms with new or extended meaning. The connections are realized by means of congruity, government and semantic associations between the main and dependent words. The third level will be the broadest, as it will include sentences and texts of the genre meanings according to the description model of the spoken genre that has been developed for Polish by Anna Wierzbicka.

The purpose of such a semanticon is to illustrate how grammar and lexis function in a dynamic form showing how thought transforms into language and viceversa, how words take effect. Such a semanticon would also show the basic thought structures within a language. If the same computer programme were to be developed for every language, it would serve as a basis for translating from one language into another. Apart from this, through networking meanings, not words, the Croatian Semanticon would contribute to a more systematic standardization as well as learning of the Croatian language.

Ključne riječi: semantikon, transformacija morfema, računalno prevođenje
Key words: semanticon, morpheme transformation, computer translating